

СЕМАНТЫЧНАЯ СТРУКТУРА СЛОВА ЯК КАМΠΑНАЕНТ СІНТАКСІЧНАЙ СЕМАНТЫКІ

Узаемадзеянне лексічных значэнняў слоў у складзе сінтаксічнай канструкцыі заснавана на тым, што кожнае слова мае сваё лексічнае значэнне, уласцівае яму ў сістэме мовы, і чым большая сума лексічных значэнняў слоў, якія ўдзельнічаюць у выражэнні сінтаксічнай семантыкі, тым большы аб'ём перадаваемай інфармацыі. Паколькі паняцце “мэта” звязана са свядомай дзейнасцю чалавека, а характарыстыка мэтавай дзейнасці перадаецца дзеясловам, задача семантычнай класіфікацыі мэтавых дзеясловаў з'яўляецца першачарговай.

Рэалізацыя задачы семантычнай класіфікацыі дзеясловаў патрабуе выбару пэўнай метадыкі і звязана з вызначэннем іх семантычнай структуры. У апошнія гады ў мовазнаўстве распрацаваны шэраг разнастайных метадык аналізу семантычнай структуры слова. Семантычная структура слова звязваецца або з марфалагічнай будовай слова, або з яго сінтаксічным ужываннем, або вызначаецца з семантычнага аналізу ўсёй лексіка-граматычнай групы. Адзін метада дае магчымасць вывесці семантычныя кампаненты на аснове параўнання лексічных адзінак, ён называецца аналітычны, другі патрабуе наяўнасці апрыйерна ўстаноўленых семантычных параметраў і іх падраздзяленняў, спалучэнне (сума) якіх і акрэслівае семантычную структуру данага слова. Гэты метада называецца сінтэтычны.

Улічваючы той факт, што ў многіх дзеясловах сучаснай беларускай літаратурнай мовы спалучаюцца розныя класіфікацыйныя семы (адрознівальныя семантычныя кампаненты) і ў дадзеным выпадку семантычная структура дзеяслова вызначаецца не ў кантэксце, не ў канкрэтнай рэалізацыі, а як элемент лексічнай моўнай сістэмы, акцэнт робіцца на загадзя заданую сему – мэтавую.

Пры выкарыстанні сінтэтычнага метада на аснове логіка-паняццільных прызнакаў мэтавага дзеяння ўстанаўліваюцца семантычныя параметры. Класіфікацыя заснавана на наступных семантычных апазіцыях: ментальнасць\нементальнасць, інтэнцыянальнасць\неінтэнцыянальнасць, рэалізаванасць\нерэалізаванасць. Ментальнымі называюцца ўнутраныя, чыста псіхічныя дзеянні, нементальнымі – рэальныя, канкрэтныя фізічныя дзеянні. Інтэнцыянальныя (ад лацінскага слова intention – імкненне) – гэта дзеянні, якія ажыццяўляюцца людзьмі ў адпаведнасці з пастаўленай мэтай. Неінтэнцыянальныя дзеянні не імпліцыруюць наяўнасці ў суб'екта свядомай устаноўкі, яны звязаны з фізічнымі патрэбнасцямі чалавека і з'яўляюцца неадвольнымі. Рэалізаванасць\нерэалізаванасць мэты ў момант рэалізацыі дзеяння суб'ектам вызначаецца лагічна.

Праведзены аналіз (на матэрыяле больш за трыццаць тысяч слоў) паказаў, што не ўсе групы дзеясловаў адпавядаюць “патрабаванням” мэтавага значэння, і ў першую чаргу гэта датычыцца апазіцыі інтэнцыянальнае\неінтэнцыянальнае значэнне, што вызначаецца ў выніку трансфармацыйнага аналізу.

Першы крок на шляху пошуку адказу на пытанне, якія дзеясловы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўдзельнічаюць у выражэнні сінтаксічнай мэтавай семантыкі, накіраваны на вызначэнне дзеясловаў, семантычная структура якіх “пярэчыць” значэнню мэты. У выніку сувязі кожнага дзеяслова са спалучэннем з *той мэтай*, каб высветлілася, што ў выражэнні мэтавых семантыка-сінтаксічных адносін не ўдзельнічаюць дзеясловы са значэннем выразнай ацэначнай афарбоўкі: *баіцца з той мэтай*, каб..., *хоча спаць з той мэтай* каб..., паколькі ў прыведзеных канструкцыях адсутнічаюць свядомая мэтаўстаноўка суб’екта і акт волі. Не выражаюць мэты і дзеясловы семантычнай групы, якія абазначаюць разнастайныя рухі, што супярэчаць паняццю мэты: *наткнуўся на балата з той мэтай*, каб...; *згубіў акуляры з той мэтай*, каб..., *пазыхае з той мэтай*, каб... Першыя тры прыклады ўказваюць на адсутнасць свядомасці суб’екта ў момант дзеяння, абазначанага дзеясловам. Калі, напрыклад, нехта згубіў акуляры, то ён, губляючы іх, не мог ведаць пра тое, што ён іх губляе, не ўсведамляў гэтага факта раней. Дзеяслоў *пазыхае* абазначае не адвольнае дзеянне (рух) суб’екта, абумоўленае фізічнай неабходнасцю чалавечага арганізма. Аднак, трэба адзначыць і выпадак ужывання гэтага дзеяслова ў канструкцыях з мэтавым значэннем: *пазыхае з той мэтай*, каб *паказаць, што размова (пра што-небудзь, з кім-небудзь) яму надакучыла*. Не ўдзельнічаюць у выражэнні семантыка-сінтаксічнай катэгорыі мэты і дзеясловы са значэннем зменнага і нязменнага стану чалавека з негатыўнымі адносінамі да суб’екта: *лысее з той мэтай*, каб...; *сохне з той мэтай*, каб...; *худзее з той мэтай*, каб... Дзеяслоў *худзее*, аднак, можа ўжывацца ў канструкцыях са значэннем “самамэты” суб’екта: *худзее з той мэтай*, каб *быць стройным*.

Праведзеная класіфікацыя дазваляе таксама вылучыць групу дзеясловаў, для якіх (у сілу іх семантычнага нападзення) функцыя выражэння мэтавага значэння з’яўляецца асноўнай. Да гэтай групы адносяцца дзеясловы волевыяўлення. Апісанню семантычных уласцівасцей валітыўных дзеясловаў, а таксама эксплікацыі канструкцый з валітыўнымі дзеясловамі прысвечана асобная глава ў манаграфіі М.Грахоўскага [1, 29-60]. Тым не менш і сёння дыскусійным з’яўляецца пытанне, які дзеяслоў лічыць пунктам суаднясення (або элементарным) пры высвятленні значэння канструкцый з валітыўнымі дзеясловамі. Лексіка-граматычная група валітыўных дзеясловаў умоўна можна падзяліць на дзеясловы: 1) якія выражаюць дзеянні, матываваныя волей (*імкнуцца*), 2) якія абазначаюць стан волі, дэтэрмініруючы іншы будучы

стан (*хацець*), 3) якія ўказваюць на стан волі, што вызначае накіраванасць на будучае дзеянне (*мець намер*).

Большасць аўтараў (у тым ліку М.Грахоўскі) выкарыстоўваюць дзеяслоў *хацець* у ролі элементарнага, і гэты выбар апраўданы наступнымі аргументамі: а) распаўсюджанасць ужывання; б) абсалютнае разуменне значэння дзеяслова носьбітамі мовы. Значэнне жадання імпліцыравана значэннем мэты, з'яўляецца семантычным кампанентам значэння мэты. Валітыўныя дзеясловы называюць дзеянні, якія адносяцца да асобы, значыць яны імпліцыруюць наяўнасць свядомасці. У сілу свайго значэння яны “патрабуюць” сінтаксічнай пазіцыі з указаннем на мэту валітыўнага дзеяння. Пазіцыя для мэтавага інфінітыва складае іх пастаянную сінтаксічную ўласцівасць. Адзначаныя заўвагі дазваляюць сцвярджаць, што дзеясловы волевыяўлення ўдзельнічаюць у выражэнні мэтавага значэння.

Як паказвае фактычны матэрыял, найбольш прадуктыўнымі для выражэння мэты з'яўляюцца дзеясловы канструкцыі, ролю галоўнага дзеяслова у якіх выконваюць дзеясловы руху (*ісці, рухацца, накіроўвацца*). Вызначэнне груп дзеясловаў, якія ўдзельнічаюць у выражэнні ядзерных і перыферычных значэнняў мэты, дае магчымасць назваць дзеясловы, што складаюць ядро лексіка-граматычнага класа мэтавых дзеясловаў і яго перыферыю. Ядро класа складаюць дзеясловы, якія служаць для выражэння чыста мэтавага значэння, перыферыю – дзеясловы, якія служаць для выражэння семантычных разнавіднасцей значэння мэты і выпадкаў сумяшчэння значэння мэты з іншымі лексіка-граматычнымі значэннямі.

Лексічнае значэнне дзеяслова з'яўляецца адным з асноўных фактараў, якія рэгулююць здольнасць дзеяслова адкрываць пазіцыю для выражэння сінтаксічнай семантыкі і вызначаюць ступень спалучальнасці кожнага дзеяслова з рознымі спалучэннямі слоў. Паколькі семантычная макраструктура сінтаксічнай катэгорыі мэты характарызуецца адкрытасцю, незамкнутасцю, апісаць усе лексічныя адзінкі пэўнага лексіка-граматычнага класа слоў немагчыма, як немагчыма і перылічыць усе сінтаксічныя канструкцыі са значэннем мэты.

Літаратура

1. Grochowski M., Pojecie celu: Studia semantyczne. – Wrocław – Warszawa, 1980. – S. 29-60.